
Werkloosheid en sociaal isolement

Frits Tazelaar en Maarten Springers¹

1. Inleiding

Werkloosheid leidt tot terugtrekking uit sociale relaties en uiteindelijk tot eenzaamheid en sociaal isolement. Deze empirische generalisatie stamt uit de jaren dertig (zie o.a.: Zawadski en Lazarsfeld (1935), p. 249, Thraum (1934), p. 44, Wacker (1976), p. 46-48, over het onderzoek van Krzywicki onder werklozen in Warschau in de jaren dertig).

In zijn bijdrage aan een congres over de jaren dertig², getiteld 'Het isolement der werklozen', noemt De Rooy een serie overheidsbepalingen voor en tegen werklozen uit die tijd die niet weinig bijdroegen tot deze isolering: '... er was de plicht om iedere dag, tenminste éénmaal te stempelen; men kon gedwongen worden in een verafgelegen werkverschaffing te gaan werken, waarbij men maar éénmaal in de veertien dagen naar huis kon; trouwen werd zeer bemoeilijkt, omdat men enige maanden geen 'gehuwden-steun' kreeg; onverantwoordelijke uitgaven aan bloemen, gebak en bioscoop moesten zo nu en dan verantwoord worden; de overheid kon tegengaan dat men de plaats van inwoning verliet, door geen 'stempelfaciliteiten' te geven, dat wil zeggen er aan mee te werken dat men elders kon gaan stempelen; in de tweede helft van de dertiger jaren werden vrouwen en oudere kinderen verplicht zich bij de arbeidsbeurs te laten inschrijven; een door zeer velen als uiterst beschamend ervaren onderzoek werd ingesteld als men kleding of beddegoed aanvroeg bij de Steun, waarbij tal van ambtenaren zorgvuldig kasten inspecteerden om de noodzaak van een 'verstrekking' te kunnen beoordelen; er was de toenemende herkenbaarheid van werklozen als zodanig, door de kleding, met name de 'steun-jekker' en – niet te vergeten – het kosteloze rijwielplaatje met een groot gat erin en een bijbehorend stempel in het trouwboekje...' (De Rooy (1979), p. 204).

Het geschetste beeld is huiveringwekkend, maar gelukkig ook gedateerd: er is de afgelopen vijftig jaren wel het een en ander veranderd. De momenteel veelgehoorde vergelijking tussen de crisisjaren dertig en het huidige maatschappelijk wel en wee wordt de laatste tijd steeds frequenter genuanceerd met een verwijzing naar de sociaal-economische verschillen tussen beide perioden. De ogenschijnlijk overeenkomsten zouden bij deze verschillen in het niet vallen (o.a. Tinbergen

(1983)). Het sociaal isolement als gevolg van werkloosheid lijkt daarop evenwel een uitzondering te vormen: de empirische generalisatie over het verband tussen werkloosheid en sociaal isolement komen we ook in de naoorlogse periode nog veelvuldig tegen (zie o.a.: Bakke (1960), p. 121, Aiken, Ferman en Sheppard (1968), p. 79-81, Hamaker (1972), p. 305, Houben (1972), p. 287-290, Wacker (1976), p. 101). Daarbij wordt, behalve op een teruglopende formele sociale participatie (lidmaatschappen van verenigingen, e.d.), vooral gewezen op de gevolgen die werkloosheid voor de betrokkenen heeft in kleinere kring: de contacten met vrienden en goede kennissen verlopen moeizamer, nemen in frequentie af, of gaan zelfs geheel verloren, en ook contacten binnen het gezin ondergaan verandering. In deze bijdrage gaan we in op deze relatie tussen werkloosheid en sociaal isolement.

Onze eerste vraag luidt: Is er, ook bij de huidige economische teruggang, sprake van sociaal isolement en terugtrekkingsgedrag bij werklozen?

Vervolgens vragen we ons af: gesteld dat niet iedere werkloze zich terugtrekt uit zijn sociale relaties, waarom is er bij sommige werklozen wél sprake van sociaal isolement en bij andere niet? In dit verband merken we op dat het opvallend is dat in de onderzoeksliteratuur bij de beantwoording van deze vraag in de eerste plaats is gekeken naar de werkloze zelf. Een gezichtspunt dat daarbij merkwaardig genoeg tot dusverre nauwelijks aan de orde is geweest, heeft betrekking op kenmerken van de interactiepartners waarvan men zich terugtrekt en waarmee men contact houdt. Juist dit gezichtspunt zou ons inzicht moeten kunnen verschaffen in het hoe en waarom van het sociaal isolement van werklozen. Onze centrale vraag luidt dan ook: als er in de huidige tijd al sprake is van sociaal isolement, van welke interactiepartners isoleren werklozen zich dan? Wat zijn de kenmerken van degenen van wie hij zich terugtrekt? En tenslotte: van welk soort interactiepartners isoleren werklozen zich niet?

2. Theoretische achtergronden

Over het terugtrekkingsgedrag en sociaal isolement is ook in meer algemene zin geschreven. In deze bijdrage sluiten we ons bij deze theoretische achtergrondkennis aan en passen systematisch twee sociaal-wetenschappelijke theorieën toe. Uit beide theorieën leiden we probleemspecifieke voorspellingen af, die vervolgens met behulp van empirisch materiaal worden getoetst.

De twee theorieën zijn: de *statusinconsistentietheorie* en de *mentale incongruentietheorie*. Beide kunnen beschouwd worden als evenwichtstheorieën: de statusinconsistentietheorie als een sociaal-structurele evenwichtstheorie en de mentale incongruentietheorie als een cognitieve evenwichtstheorie³. Wanneer beide theorieën op hetzelfde gebied worden toegepast kunnen de voorspellingen die uit de ene theorie zijn afgeleid vergeleken worden met de voorspellingen die uit de

andere theorie zijn afgeleid. De vergelijking van de voorspelde wijzen van evenwichtsherstel geeft uitsluitsel over verschillen en overeenkomsten tussen beide theorieën, zowel wat de aangegeven sociale en mentale condities betreft als wat de te verwachten reactiewijzen betreft. Nadere beschouwing (zie: Wippler (1980), p. 2) leert dat bij het vergelijken van de statusinconsistentietheorie met de mentale incongruentietheorie het verschil in de mate waarin deze theorieën zijn uitgewerkt een probleem vormt. De mentale incongruentietheorie is thans, na recente uitbreidingen en modificaties (zie: Tazelaar (1983)) van een gedragsdispositietheorie tot een algemene gedragstheorie, in een vorm beschikbaar die toepassing op nieuwe probleemgebieden mogelijk maakt. Van de statusinconsistentietheorie bestaan daarentegen verschillende, slechts gedeeltelijk uitgewerkte versies⁴. Wanneer men zich ten doel stelt twee theorieën met elkaar te vergelijken terwijl één van de theorieën onopgeloste interne moeilijkheden kent, dan staan twee strategieën ter keuze: óf men werkt eerst aan de interne moeilijkheden om daarna tot vergelijken over te gaan, óf men houdt de controversiële onderdelen zo veel mogelijk buiten de vergelijking. Aangezien het bij de eerste strategie zeer wel mogelijk is dat men door de omvang van de te verwerken moeilijkheden aan het vergelijken niet meer toekomt, is hier de tweede strategie gekozen⁵. Om de kans op verschillende voorspellingen met betrekking tot het probleem van het sociaal isolement van werklozen te verhogen worden de theorieën zodanig gepresenteerd dat bij de statusinconsistentietheorie de nadruk valt op de effecten van sociaal-structurele condities en bij de mentale incongruentietheorie op cognitief-motivationele condities.

Statusinconsistentie en sociale isolement. In *Wirtschaft und Gesellschaft* is Max Weber ingegaan op het multidimensionele karakter van sociale stratificatie en heeft de aandacht gevestigd op de mogelijkheid dat de statussen van een individu niet van gelijke hoogte zijn (Weber (1972), p. 531-540). Ook Sorokin heeft erop gewezen dat verschillende vormen van stratificatie elkaar niet volledig overlappen (Sorokin (1959), p. 11-12). Uitgangspunt van de statusinconsistentietheorie nu is dat iemands plaats op de maatschappelijke ladder (zijn sociale rang) meerdimensioneel bepaald is: elk lid van een samenleving heeft op verschillende rangdimensies een status. Een specifieke combinatie van statussen wordt een statusconfiguratie genoemd. Wanneer de statussen van een individu niet van gelijke hoogte zijn is er sprake van statusinconsistentie. Wat in een groep of samenleving als 'gelijke hoogte' geldt is normatief gegeven en kan tussen groepen verschillen: er bestaat met andere woorden een 'consistentie-norm'. Het kernpostulaat van de statusinconsistentietheorie stelt nu dat in geval van statusinconsistentie een tendens tot herstel van evenwicht (kristallisatie of 'consistentie') werkzaam is.

In eerste instantie betekent deze tendens voor het individu mobiliteit, dat wil zeggen het zich feitelijk op een bepaalde statusdimensie verplaatsen totdat aan de

geldende consistentienorm weer is voldaan (Wippler (1980) p. 14). Daarnaast worden in de theorie ook andere reactiewijzen genoemd.

Zo formuleert Lenski in zijn artikel *Social Participation and Status Crystallization* twee hypothesen over sociale isolatie als reactie op een inconsistente toestand. De eerste hypothese luidt: 'Personen met een geringe statuskristallisatie zijn minder vaak deelnemer in vrijwillige sociale relaties dan personen met een hoge statuskristallisatie' (Lenski (1956), p. 460). Met een geringe kristallisatie doelt Lenski in zijn artikel op een onevenwichtige relatie tussen verschillende statusdimensies (bijvoorbeeld: opleiding, beroepsprestige en inkomen). Omdat hij volledig sociaal isolement slechts in een beperkt aantal gevallen waarschijnlijk acht, formuleert hij bovendien een tweede ('partiële') terugtrekkingshypothese: 'Onder statusinconsistente personen is het aantal langdurige sociale relaties, dat niet meer actief onderhouden wordt, groter dan onder statusconsistente personen'. Een volledige opheffing van contacten wordt volgens Lenski voorafgegaan door een vermindering van het aantal interacties. Lenski baseert zich daarbij op leertheoretische aannamen: 'If as learning theorists assert, behavior which is negatively sanctioned or unrewarded tends to decline in frequency, and if, as the basic hypothesis asserts, a low degree of statuscrystallisation is associated with the denial of rewards in the realm of interpersonal relations, one would predict that those persons whose status is poorly crystallized will exhibit a tendency to withdraw from, or avoid, sociale intercourse' (Lenski (1956), p. 459). De Duitse socioloog Wuggenig merkt terecht op, dat het daarbij niet gaat om een *algemene* sociale terugtrekkingshypothese (Wuggenig (1983), p. 5-6). Lenski's uitspraken hebben slechts betrekking op 'vrijwillige sociale relaties'. Hij neemt niet aan dat statusinconsistente personen zich in hun relaties onderscheiden van statusconsistente personen als het gaat om de relaties met familieleden, de relaties die samenhangen met beroepsbezigheden en de relaties die voortspruiten uit lidmaatschappen van organisaties voorzover daar tenminste een relatief 'onpersoonlijk lidmaatschap' mogelijk is, zoals bijvoorbeeld de contacten die verband houden met het lidmaatschap van aan kerkgenootschap. In plaats van minder deelname veronderstelt Lenski zelfs méér contact als het gaat om relaties die samenhangen met lidmaatschappen van organisaties die voor verbetering van de eigen status instrumentele betekenis kunnen hebben, zoals bijvoorbeeld de contacten van (ex-)werknemers met kaderleden van vakbonden. Als Lenski over sociale isolatie spreekt, heeft hij daar dus vooral de terugtrekking uit 'niet-familiale' en 'niet-essentiële' relaties mee op het oog. Als voorbeeld geeft hij de contacten met burens, vrienden, kennissen en (ex-)collega's die men ook buiten werktijd ontmoet.

In een commentaar op een artikel van Mitchell (1964) maakt Lenski nog duidelijker waarom hij meent dat statusinconsistentie verbonden is met onaangename sociale ervaringen: statusinconsistente personen verwachten en hopen te

worden aangesproken op hun (relatief) *hoogste* statusfactor, terwijl vooral de consistente personen waarmee zij omgaan eerder geneigd zijn de *laagste* statusfactor van de inconsistente personen te beklemtonen: '... it is not at all unreasonable to assume that persons with inconsistent statuses will nearly always be forced to interact with some frequency with individuals with consistent statuses and, as a consequence, find a disturbing discrepancy between the way others treat them (based on their lower statuses) and the way they desire to be treated (based on their higher statuses)' (Lenski (1964), p. 330). Daarmee is duidelijk dat de in de sociale wetenschappen bekend geworden statusinconsistentietheorie van begin af aan een theorie over interacties en relaties is geweest (zie ook: Hughes (1945), p. 357, Goffman (1957), p. 275-281, Homans (1962), p. 98, Jackson (1962), p. 469-480, Malewski (1966), p. 303).

Met een verwijzing naar de utilitaristen neemt Lenski in *Power and Privilege* (1966) bovendien aan, dat individuen een 'natuurlijke' tendens hebben te handelen in eigenbelang. Daarbij hoort, volgens Lenski, de neiging de eigen status te maximaliseren. In dat verband stelt hij dat de statusinconsistentietheorie gebaseerd is op het postulaat dat individuen naar een maximale bevrediging streven, zo nodig op kosten en ten laste van anderen. Een statusinconsistent individu heeft de neiging zichzelf met zijn – in vergelijking – hoogst geordende statusdimensie te identificeren en van zijn omgeving te verwachten dat zij hetzelfde doet. Anderen, met name statusconsistente interactiepartners, zouden er daartegenover meer belang bij hebben hem naar zijn laagst geordende dimensie te behandelen (Lenski (1966), p. 87).

Malewski voegt daar, met een verwijzing naar Homans' *Social Behaviour* (1961), aan toe dat de reactie van deze interactiepartners ook gezien kan worden als het voorzichtige antwoord op een onzekere stimulus (Malewski (1966), propositie 1., p. 305). In hetzelfde artikel specificeert Malewski de condities waaronder statusinconsistente individuen geneigd zijn tot mobiliteit en wanneer tot sociale isolatie. Zijn vierde propositie (p. 306) luidt: 'If an individual shows several incongruent statusfactors, some of which are evaluated as much lower than others, and when this individual cannot raise the lower factors, he will show a tendency to avoid those people who react to them'. Duidelijk is dat hiermee een extra conditie wordt ingevoerd voor het optreden van sociaal isolement: terugtrekkingsgedrag treedt alleen op als het statusinconsistente individu geen mogelijkheden heeft om de inconsistentie op te heffen of te verkleinen door verhoging van de relatief lage statusfactoren. Als die mogelijkheden er wél zijn⁶ is hij tot verhoging van die statusfactoren geneigd.

Als we ons tot deze oorspronkelijke en nogal robuuste Lenski/Malewski-versie van de statusinconsistentietheorie beperken⁷ zijn voor ons verklaringsprobleem de volgende hypothesen van belang:

a. bij individuen die gekenmerkt worden door statusinconsistentie en die weinig

mogelijkheden hebben tot verhoging van hun laagste statusfactoren nemen de contacten met interactiepartners af;

- b. de contacten met interactiepartners nemen eerder/meer af naarmate de statusinconsistentie groter is;
- c. de contacten met interactiepartners, die gekenmerkt worden door statusconsistentie nemen eerder/meer af dan de contacten met interactiepartners die (eveneens) gekenmerkt worden door statusinconsistentie⁸.

Voor alle duidelijkheid herhalen we hier dat het hierbij niet om uit *de* statusinconsistentietheorie afgeleide hypothesen gaat. *De* statusinconsistentietheorie bestaat niet. Wél bestaan er verschillende, meer of minder ver uitgewerkte, *versies* van de theorie⁹. In dit verband is meer dan eens opgemerkt dat een expliciet geformuleerde sociaal-psychologische motivatietheorie ontbreekt, die kan verklaren waarom voor statusinconsistentie als structuurkenmerk bepaalde gedragsconsequenties voorspeld worden (zie o.a.: Geschwender (1967, p. 160). Wel zijn er verscheidene pogingen ondernomen (zie: Wippler (1980)) de oorspronkelijke theorie sociaal-psychologisch uit te breiden en te verdiepen. Dergelijke modificaties zijn onder andere tot stand gebracht door gebruik te maken van een theorie van verwachtingscongruentie (Sampson (1963)), Festinger's cognitieve dissonantietheorie (Geschwender (1967)), een beloningstheorie (Malewski (1967)), Homans theorie van verdelende rechtvaardigheid (o.a. Geschwender (1967), Sampson (1969)), de balanstheorie (o.a. Körner (1976)), en Thibaut en Kelley's belonings-kostenmodel (Kimberly (1977)). Voor het probleem van het sociaal isolement leveren deze modificaties van de oorspronkelijk sociologische theorie echter betrekkelijk weinig nieuwe inzichten op. We menen met behulp van de mentale incongruentietheorie op dit punt verder te kunnen komen.

Mentale incongruentie en sociale isolatie. De mentale incongruentietheorie (TMI) is een algemene gedragstheorie. In deze theorie wordt expliciet uitgegaan van twee typen voorwaarden bij de verklaring en voorspelling van gedrag, te weten: a) de dispositie van een individu om zich op een bepaalde manier te gedragen, en b) de objectieve mogelijkheden voor een individu om zich op een bepaalde manier te gedragen (zijn zg. 'handelingsruimte'). Beide condities vormen noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarden voor het gedrag van een individu.

In de mentale incongruentietheorie wordt de dispositie van een individu niet, zoals gewoonlijk in de sociologische en sociaal-psychologische literatuur, beschreven in termen van een enkele attitude, maar gevormd door een samenhangend complex van mentale kenmerken, het zogenaamde *mentale systeem*.

Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen 'standaards' (d.w.z. 'wat men wenselijk vindt' of 'wat men vindt dat hoort') enerzijds en 'cognities' ('wat men feitelijk ervaart') anderzijds. Het mentaal systeem is opgebouwd uit clusters van dergelijke standaards en op hetzelfde domein van de werkelijkheid betrokken

cognities, die met elkaar verbonden zijn door verbindende en aansluitende hulp-cognities. Van incongruentie binnen één dimensie van zo'n cluster is sprake als men een gedraging of omstandigheid wenst (standaard) die tegelijkertijd als niet aanwezig wordt gepercipieerd (cognitie), of omgekeerd, als men een gedraging of omstandigheid niet wenselijk acht die men tegelijkertijd wél aanwezig acht. De grootte van zo'n incongruentie kan variëren en wordt bepaald door twee factoren. Volgens de *dominantiehypothese* is, bij een gegeven incongruentie in een mentale dimensie, de incongruentie groter naarmate de betreffende standaard dominanter is, dus naarmate de gedraging of omstandigheid waarop de standaard betrekking heeft sterker gewenst wordt. Volgens de *uniciteitshypothese* is de incongruentie bovendien groter naarmate de betreffende standaard meer betrekking heeft op de bezitter ervan (zie voor toelichting: Tazelaar (1983)).

Het belangrijkste en centrale postulaat van de theorie heeft betrekking op het mechanisme dat de uitkomst van de in de theorie geproblematiseerde mentale processen bepaalt. Gesteld wordt dat mentale systemen de tendens hebben de *totale* incongruentie in het systeem zo vergaand mogelijk te reduceren. De totale incongruentie is daarbij gelijk aan de som van alle incongruenties in de relevante dimensies. Daarbij moet natuurlijk de vraag beantwoord worden welke dimensies relevant zijn en welke niet. Afhankelijk van het gekozen verklaringsprobleem wordt één dimensie, en daarmee dus ook één standaard en één cognitie, 'primaire' genoemd. Naast deze primaire mentale elementen worden vervolgens *secundaire* en *tertiaire* mentale elementen onderscheiden. Secundaire congruenties en incongruenties worden geacht met een reductie van een primaire incongruentie, op één of andere wijze, mee te veranderen, de tertiaire daarentegen niet. Daarmee zegt het eerste postulaat van de TMI, dat mentale systemen de tendens hebben de som van alle (primaire én secundaire) incongruenties zo vergaand mogelijk te reduceren.

Reductie van incongruentie kan op verschillende manieren plaatsvinden: ofwel de cognitie wordt aangepast in de richting van de standaard, hetzij door middel van *gedragsverandering*, hetzij door middel van wensdenken of *cognitieve trucage*, ofwel de standaard wordt aangepast in de richting van de cognitie (*standaardverandering*). Als in mentale systemen (primaire) incongruentiereductie plaatsvindt, dan geldt in zijn algemeenheid dat die reductiewijze optreedt die de totale incongruentie (de som van de primaire incongruentie en de secundaire incongruenties) het meest verregaand reduceert. We volstaan op dit punt met een verwijzing naar Tazelaar (1983).

In de TMI worden nu de condities voor het optreden van de verschillende wijzen van incongruentiereductie aangegeven: de mentale incongruentietheorie is daarmee dus niet slechts een 'calculus' (of 'lege' theorie), maar een inhoudelijk betrekkelijk ver ingevuld stelsel van uitspraken. De condities voor het optreden van de verschillende wijzen van incongruentiereductie zijn dus niet slechts, zoals

hierboven, in algemene, maar ook in specifieke zin geduid.

Hypothesen hebben, behalve op *primaire* – steeds door de onderzoeker, afhankelijk van het gekozen probleemveld te bepalen – mentale elementen, betrekking op een serie van *secundaire* mentale elementen. Voor een belangrijk deel liggen die *secundaire* mentale elementen inhoudelijk vast (zie: Tazelaar en Wippler (1982)). Daarnaast worden steeds ook nog enkele 'losse' of probleemspecifieke *secundaire* domeinen onderscheiden. De 'vaste' domeinen hebben betrekking op: 'sociaal aanzien/prestige', 'geld', 'tijd' en 'sociale contacten'. De erop betrokken *secundaire* standaards en cognities zijn door middel van 'verbindende hulp-cognities' met het *primaire* domein verbonden. Daarnaast worden nog twee 'vaste' aansluitende domeinen onderscheiden: in de TMI wordt ervan uitgegaan dat handelende individuen niet in een sociaal vacuüm verkeren. Zij bewegen zich 'temidden van anderen'. Juist in die sociale context is men geneigd mentale spanning te vermijden. Gesteld wordt, dat 'dissimilariteit', of 'gepercipieerde niet-overeenstemming van standaards', incongruentie produceert, en wel meer naarmate men zich meer aan het oordeel van de 'anderen' gelegen laat liggen. In de TMI wordt een onderscheid gemaakt tussen de *feitelijke* sociale druk en de *gepercipieerde* sociale druk (een aansluitende hulp-cognitie). Evenzo wordt een onderscheid gemaakt tussen de *feitelijke* restrictiviteit van de handelingssituatie en de *gepercipieerde* restrictiviteit van de handelingssituatie. De *feitelijke* sociale druk vormt samen met de *feitelijke* restrictiviteit van de handelingssituatie de eerder genoemde *handelingsspeelruimte*. Voor de gedragsdispositietheorie fungeert deze handelingsspeelruimte als randvoorwaarde; in de gedragstheorie is het een wezenlijk bestanddeel. Het zijn juist deze cognitieve mentale elementen die bij het totstandkomen van een dispositie een belangrijke rol spelen. Beide zijn ook van grote betekenis als het gaat om de verklaring van sociaal isolement.

Bij de probleemspecifieke uitwerking van de mentale incongruentietheorie ten behoeve van de verklaring van de verschillende reactiewijzen op werkloosheid, gaan we uit van het *primaire* domein 'werkloosheid'. We onderscheiden daarbij een *primaire* standaard met betrekking tot werkloosheid en werk (bijvoorbeeld 'Ik vind het (niet) wenselijk werkloos te zijn' of 'Ik vindt het wenselijk zo snel mogelijk terug te keren in het arbeidsproces') en een *primaire* cognitie met betrekking tot werkloosheid en werk ('ik ben momenteel (niet) werkloos'). Het optreden van een van de reductiewijzen van *primaire* incongruentie (tussen bijvoorbeeld: 'Ik vind het wenselijk zo snel mogelijk terug te keren in het arbeidsproces' en 'Ik ben momenteel werkloos') hangt af van verschillende constellaties van mentale kenmerken. Sollicitaties of zoekgedrag, dus de tendens tot reductie van incongruentie door middel van gedragsverandering, wordt voorspeld als de *gepercipieerde* voordelen van werken, wat betreft status, geld, tijd en sociale contacten, de *gepercipieerde* nadelen op dezelfde terreinen overschaduwden, en (vooral) als de sociale druk tot herintreding als sterk wordt *gepercipieerd*

en de mogelijkheden tot herintreding als gunstig. Berusting, dus de tendens tot incongruentiereductie door middel van standaardaanpassing, wordt voorspeld bij een geheel andere constellatie van mentale kenmerken: een als zwak gepercipieerde sociale druk tot herintreding en ongunstig gepercipieerde mogelijkheden, terwijl de voordelen van werken, wat status, geld, tijd en sociale contacten betreft, gebagatelliseerd worden en de nadelen sterker worden benadrukt.

Voor het optreden van cognitieve trucage wordt een nog andere constellatie van mentale kenmerken voorondersteld, waarop we hier nu niet uitgebreid zullen ingaan. Ook bij deze wijze van incongruentiereductie, door middel van aanpassing van de cognitie in de richting van de standaard, wordt in ieder geval een betrekkelijk sterke gepercipieerde sociale druk tot herintreding voorondersteld, alsmede ongunstig gepercipieerde mogelijkheden (Tazelaar (1983)). Daarmee is duidelijk dat uit de TMI voorspellingen afgeleid kunnen worden die voor ons verklaringsprobleem relevant zijn. Als we met behulp van de mentale incongruentietheorie de vraag willen beantwoorden welke werklozen zich terugtrekken uit hun sociale relaties en welke niet, en van wie werklozen, als ze zich al terugtrekken, zich isoleren, moeten we eerst de vraag beantwoorden welke significante anderen, gegeven een bepaalde constellatie van mentale kenmerken van de werkloze, kunnen worden aangemerkt als *mentaal bedreigend*, en dus incongruentie-producerend.

Perceptie van niet met de eigen standaard overeenstemmende standaards van anderen is een bron van mentale spanning, en wel meer naarmate men zich meer aan die anderen gelegen laat liggen. Werklozen hebben er dan ook belang bij van die anderen in ieder geval te *denken* dat zij er net zo over denken als zij zelf. Als significante anderen er feitelijk anders over denken staat het individu een drietal mogelijkheden open tot verkleining van de secundaire (en daarmee van de totale-) incongruentie in het mentaal systeem.

In de eerste plaats kan men *wisselen van interactiegroep*, dat wil zeggen, zich uit bepaalde (mentaal bedreigende) contacten terugtrekken en eventueel andere (niet-bedreigende) contacten aanhalen. Als vrijwel alle interactiepartners waaraan men zich wat gelegen laat liggen in die zin 'mentaal bedreigend' zijn, ligt feitelijke sociale isolatie voor de hand.

In de tweede plaats is er de mogelijkheid dat men, bij onveranderde interactiegroep, zijn secundaire standaard met betrekking tot conform denken en handelen voor de groep mentaal bedreigende anderen wijzigt in de zin dat men zich minder aan hèn gelegen laat liggen: 'ik zei wel dat ik aan hun oordeel waarde hechtte, maar dat is nu niet meer zo'.

Tenslotte is er de mogelijkheid dat men zich, ook weer bij onveranderde interactiegroep, indenkt dat 'de anderen er toch, bij nader inzien, niet anders over denken dan hij zelf'. Dit laatste is een vorm van cognitieve trucage op een secundaire cognitie.¹⁰

Nu hangt het van de eigen dispositie af welke anderen 'mentaal bedreigend' zijn. Voor degenen met een dispositie tot sollicitatie en zoekgedrag of met een dispositie tot cognitieve trucage zijn anderen, die van mening zijn dat men er beter aan doet niet in het arbeidsproces terug te keren mentaal bedreigend, terwijl voor degenen die gedisponeerd zijn tot berusting juist die interactiepartners mentaal bedreigend zijn die vinden dat men alles in het werk moet stellen om weer zo snel mogelijk aan het werk te komen.

Om kort te gaan: zolang werklozen zich nog als leden van de beroepsarbeid verrichtende bevolking beschouwen is er weinig reden tot sociale isolatie. Hooguit kan voor hen de waarneming dat anderen daar anders over denken in enigerlei mate mentale spanning oproepen. Als men daarentegen tot de slotsom gekomen is dat deelname aan het arbeidsproces eigenlijk niet meer zo nodig hoeft, is de informatie dat anderen, aan wie men zich wat gelegen laat liggen, van mening zijn dat men als men werkloos is alles in het werk moet stellen om zo snel mogelijk weer in het arbeidsproces terug te keren, incongruentieproducerend.

Voor ons verklaringsprobleem levert de TMI de volgende hypothesen:

- a. bij individuen die gedisponeerd zijn tot standaardverandering (berusting) nemen de contacten met interactiepartners meer af dan bij individuen die gedisponeerd zijn tot verandering van de cognitie (d.m.v. gedragsverandering of cognitieve trucage) en als de contacten met interactiepartners bij deze individuen afnemen, nemen de contacten met interactiepartners waarvan men aanneemt dat ze een dominante standaard met betrekking tot hetzelfde domein van de werkelijkheid bezitten meer af dan de contacten met interactiepartners waarvan men meent dat ze een weinig dominante standaard bezitten;
- b. als individuen die tot gedragsverandering of tot cognitieve trucage gedisponeerd zijn zich al terugtrekken uit hun sociale relaties, nemen de contacten met interactiepartners waarvan men aanneemt dat ze een weinig dominante standaard met betrekking tot hetzelfde domein van de werkelijkheid bezitten meer af dan de contacten met interactiepartners waarvan men aanneemt dat ze een dominante standaard bezitten;
- c. de contacten nemen meer in de in a) en b) genoemde richting af naarmate men zich meer aan de bedoelde interactiepartners gelegen laat liggen.

Uit deze algemene hypothesen worden, nadat de onderzoeksdoelgroep is bepaald, en nadat de bijkomende assumpties zijn geëxpliciteerd, voorspellingen afgeleid.

3. Onderzoeksdoelgroep, bijkomende assumpties en voorspellingen

De vraagstelling in deze bijdrage maakt deel uit van een studie naar de gevolgen van werkloosheid, die met steun van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-

Wetenschappelijk Onderzoek is uitgevoerd¹¹. De studie heeft een theorieënvergelijkend karakter.

Nadat uit de statusinconsistentietheorie en de mentale incongruentietheorie voorspellingen zijn afgeleid is eerst de onderzoeksdoelgroep bepaald. Deze doelgroep is zodanig gekozen, dat de bijkomende assumpties, die bij de probleemspecifieke uitwerking van beide theorieën gehanteerd worden, optimale realiteitswaarde hebben en dat een vergelijkende toetsing zo goed mogelijk kan plaatsvinden. De onderzoeksgroep is beperkt tot *gehuwde mannen in de leeftijd van veertig tot en met vijfenvijftig jaar die tot aan het ontslagmoment in loondienst gewerkt hebben*.

Met betrekking tot de uit beide theorieën afgeleide voorspellingen zijn de volgende bijkomende assumpties geëxpliciteerd: zie tabel 1.

Naar aanleiding van deze vooronderstellingen merken we het volgende op. De beperking van de onderzoeksdoelgroep tot *oudere werkloze mannen* is gebaseerd op twee aannamen, één met betrekking tot de statusinconsistentietheorie en één met betrekking tot de mentale incongruentietheorie.

Ten eerste gaan we ervan uit dat de bewering dat werklozen gekenmerkt worden door statusinconsistentie nogal gewaagd is als het jongeren betreft: de statusconfiguratie van jongeren is ons inziens doorgaans aanzienlijk minder uitgekristalliseerd¹² dan die van ouderen. Bovendien kan worden aangenomen dat de consistentie-norm, met betrekking tot de factoren opleiding, beroepsprestige en inkomen, voor mannen (nog steeds) meer algemeen wordt onderschreven dan voor vrouwen.

Ten tweede houdt de doelgroepkeuze verband met het feit dat een interessante toetsing van uit de mentale incongruentietheorie afgeleide voorspellingen vooral kan plaatsvinden als in werkelijkheid zowel reductie van primaire incongruentie door middel van aanpassing van de cognitie aan de standaard (door sollicitatiegedrag óf door cognitieve trucage) als door middel van aanpassing van de standaard in de richting van de cognitie (standaardverandering of berusting) plaatsvindt. Wat dat laatste betreft hebben we aangenomen dat een dergelijke verandering van 'Ik vind het wenselijk zo snel mogelijk terug te keren in het arbeidsproces' naar 'ik vind terugkeer in het arbeidsproces niet meer zo wenselijk en beschouw mezelf nu meer als vervroegd gepensioneerd' eerder optreedt bij respondenten in de leeftijdsklasse van 40 tot en met 55 jaar dan bij jongere respondenten.

De beperking tot *gehuwde mannen* is gebaseerd op het onderzoeksdoel niet alleen na te gaan wat de veranderingen in de contacten met vrienden, kennissen en (ex)collega's in de loop van de tijd zijn, maar bovendien na te gaan hoe de relaties 'in kleine kring', met echtgenote en kinderen, veranderen. Duidelijk is daarmee ook, dat we met dit onderzoek niet beogen uitspraken te doen over 'de werklozen in het algemeen'. Onze voorkeur ging uit naar een grondige analyse van een

Tabel 1 Bijkomende assumpties met betrekking tot de statusinconsistentietheorie (SIT) en de mentale incongruentietheorie (TMF).

bijkomende assumpties m.b.t. de statusinconsistentietheorie

1. *Ex-werknemers in de leeftijd tussen 40 en 55 jaar worden, vanaf het ontslagmoment, gekenmerkt door statusinconsistentie van het type $Opl_H - Ber_L - Ink_L$.*

(Toelichting: in dit onderzoek wordt ervan uitgegaan dat de 'normale situatie', namelijk dat men werk heeft overeenkomstig de vooropleiding en dat men daarvoor een beloning ontvangt die (doorgaans) in een collectieve arbeidsovereenkomst is geregeld, een consistentienorm weerspiegelt die voor alle werknemers in de aangegeven leeftijdsgroep geldig is en dat een verstoring van deze situatie als sociaal onwenselijk (norm-afwijkend) wordt beschouwd)

2. *De mate van statusinconsistentie is groter naarmate het beroeps(prestige) – en inkomensniveau vóór ontslag hoger is.*

(Toelichting: in dit onderzoek wordt ervan uitgegaan dat er meer sprake is van statusinconsistentie naarmate de terugval in beroepsprestige en inkomen bij werkloosheid groter is)

3. *Werkende interactiepartners (vrienden en goede kennissen) zijn (doorgaans) minder statusinconsistent dan interactiepartners die (eveneens) zonder werk zijn.*

(Toelichting: met een verwijzing naar de eerste bijkomende assumptie, wordt er in dit onderzoek van uitgegaan dat de beschouwde interactiepartners (doorgaans) van dezelfde leeftijd zijn als de respondent)

bijkomende assumpties m.b.t. de mentale incongruentietheorie

1. (geen assumptie)

(Toelichting: de mate waarin ex-werknemers na hun ontslag gekenmerkt worden door (primaire-) incongruentie verschilt en wordt in dit onderzoek gemeten. De mate waarin zij gedisponeerd zijn tot sollicitatie/zoekgedrag, wensdenken/cognitieve trucage en berusting/standaardverandering wordt geschat op basis van zowel primaire als secundaire mentale kenmerken. Daarbij spelen met name de primaire werkstandaard, de primaire werk(loosheids)cognitie en de cognitieve mogelijkheden tot herintreding een belangrijke rol)

2. *De werkstandaard van interactiepartners verschilt. Doorgaans wordt de werkstandaard van interactiepartners door werklozen als dominant gepercipieerd.*

(Toelichting: in dit onderzoek wordt ervan uitgegaan dat de werkstandaard van leden van onze samenleving overwegend dominant is en ook als zodanig gepercipieerd wordt)

3. *De werkstandaard van interactiepartners verschilt. Doorgaans wordt de werkstandaard van werkende interactiepartners echter door werklozen als dominant gepercipieerd dan de werkstandaard van interactiepartners die (eveneens) zonder werk zijn.*

(Toelichting: ook al wordt er in dit onderzoek expliciet van uitgegaan dat de (primaire) werkstandaard van werkloze (en van werkende) mannen kan verschillen, nemen we aan dat er zich onder oudere werkloze mannen meer bevinden die zichzelf als 'vervroegd gepensioneerd' beschouwen (d.w.z.: een weinig dominante werkstandaard) dan onder oudere mannen die nog wel betaalde beroepsarbeid verrichten, althans dat die verschillen door de werkloze respondenten als zodanig gepercipieerd worden)

betrekkelijk kleine (doel)groep. Waar in de voorspellingen (tabel 2) gesproken wordt van 'werklozen' bedoelen we dan ook steeds 'gehuwde mannen in de leeftijd tussen veertig en vijfenvijftig jaar, die kortgeleden (tot het moment van ontslag) in loondienst gewerkt hebben'. Met betrekking tot de in tabel 1 genoemde bijkomende assumpties merken we tenslotte op dat waar mogelijk, bij de toetsing van de uit de beide theorieën afgeleide voorspellingen, zal worden ingegaan op hun realiteitswaarde (zie tabel 2).

Nadat de bijkomende assumpties zijn geëxpliciteerd en uit beide theorieën systematisch voorspellingen zijn afgeleid, valt bij de vergelijking van de afgeleide voorspellingen op dat er duidelijke verschillen zijn. Die verschillen zijn er niet alleen wat het terugtrekkingsgedrag van werklozen betreft, maar vooral ook waar het gaat om het soort contacten waaruit men zich terugtrekt en welke men behoudt. De waarde die uiteindelijk aan beide theorieën moet worden toegekend hangt vanzelfsprekend vooral af van de mate van consistentie van de toetsingsuitkomsten.

4. Onderzoeksopzet

Een analyse van de gevolgen van werkloosheid heeft de beste kans van slagen als van werklozen, zowel rond het ontslagmoment, als ook daarna, tijdens de werkloosheidsperiode, gegevens worden verzameld¹³. We hebben dan ook gekozen voor een *longitudinale* onderzoeksopzet. Werklozen uit de doelgroep zijn steeds zeer kort na het ontslagmoment benaderd. Die benadering vond op twee manieren plaats: 30% van de respondenten is benaderd door middel van directe contacten bij bedrijfssluitingen ($N = 79$)¹⁴, terwijl 70% van de respondenten is benaderd via contacten met Gewestelijke Arbeidsbureaus ($N = 182$)¹⁵.

Het onderzoek telde drie meetmomenten. Het eerste mondelinge interview vond zeer kort na het ontslagmoment plaats; het tweede vijf maanden en het derde bijna tien maanden na het ontslagmoment. Al met al zijn de werklozen dus bijna een jaar lang gevolgd. Bijna de helft van hen vindt binnen dat jaar weer werk. Zowel de langdurig werklozen als de herintreders blijven binnen de doelgroep. Op die manier is uiteindelijk van 244 respondenten een complete set gegevens verkregen¹⁶.

5. Operationele definities

Tijdens het eerste interview is aan alle werkloze respondenten gevraagd (maximaal) drie mensen te noemen die ze als goede vrienden beschouwen. Vervolgens is van elk van de genoemden gevraagd uitvoerig gegevens te verstrekken. In de vragenlijst voor het tweede interview is expliciet gerefereerd aan de interactiepartners die tijdens het eerste interview zijn genoteerd. Dezelfde interviewer

Tabel 2 Uit de statusinconsistentietheorie (SIT) en de mentale incongruentietheorie (TMI) afgeleide voorspellingen over het effect van werkloosheid op sociaal isolement.

Voorspellingen uit de statusinconsistentietheorie

1¹. Werklozen trekken zich terug uit hun sociale relaties met vrienden en kennissen. ('Lenski-voorspelling')

1.² Werklozen trekken zich terug uit hun sociale relaties met vrienden en kennissen, en wel meer naarmate de mogelijkheden tot verhoging van beroepsprestige en inkomen door herintreding kleiner zijn. ('Malewski-voorspelling')

1.³. Werklozen trekken zich terug uit hun sociale relaties met vrienden en kennissen, en wel meer naarmate de mogelijkheden tot verhoging van beroepsprestige en inkomen door herintreding als kleiner gepercipieerd worden. ('Malewski-variant')

2. Werklozen trekken zich meer terug uit hun sociale relaties met vrienden en kennissen naarmate het beroepsprestige van hun beroep of functies vóór het ontslag hoger was.

3¹. – geen voorspelling –

3². De contacten van werklozen met werkende vrienden en kennissen nemen meer af dan de contacten met vrienden en kennissen die (eveneens) zonder werk zijn.

3.³. De contacten van werklozen met werkende vrienden en kennissen met een relatief hoog beroepsprestige nemen meer af dan de contacten met werkende vrienden en kennissen met een relatief laag beroepsprestige.

Voorspellingen uit de mentale incongruentietheorie

1. Het is niet altijd zo dat werklozen zich terugtrekken uit hun sociale relaties met vrienden en kennissen. Ter vermijding van 'mentaal bedreigende' contacten staat werklozen, behalve de mogelijkheid van (partiële) sociale isolatie (wisseling van referentiegroep), ook de mogelijkheid open tot ontkenning van bedreigende informatie (secundaire cognitieve trucage) en tot wijziging van het oordeel over de waarde die men hecht aan de mening van mentaal bedreigende interactiepartners (secundaire standaardverandering). Welke contacten als 'mentaal bedreigend' moeten worden bestempeld hangt af van de dispositie van de betrokken werklozen.

2. Als werklozen zich al terugtrekken uit hun sociale relaties met vrienden en kennissen, doen ze dat minder zolang ze nog tot sollicitatie (zoekgedrag) of wensdenken (cognitieve trucage) gedisponeerd zijn dan als ze tot 'berusting' (standaardverandering) gedisponeerd zijn.

3.¹. Als werklozen zich al terugtrekken uit hun sociale relaties met vrienden en kennissen, nemen – zolang ze nog tot sollicitatie (zoekgedrag) of wensdenken (cognitieve trucage) gedisponeerd zijn – de contacten met vrienden en kennissen waarvan de werkstandaard als weinig dominant gepercipieerd wordt meer af dan de contacten met vrienden en kennissen waarvan de werkstandaard als dominant gepercipieerd wordt. Als werklozen daarentegen berusten of tot standaardverandering gedisponeerd zijn nemen de contacten met vrienden en kennissen waarvan de werkstandaard als dominant gepercipieerd wordt meer af dan de contacten met vrienden en kennissen waarvan de werkstandaard als weinig dominant gepercipieerd wordt; en wel meer naarmate men zich meer aan het oordeel van vrienden en kennissen gelegen laat liggen.

3.². Als werklozen zich al terugtrekken uit hun sociale relaties met vrienden en kennissen, nemen – zolang ze nog tot sollicitatie (zoekgedrag) of wensdenken (cognitieve trucage) gedisponeerd zijn – de contacten met werkloze vrienden en kennissen meer af dan de contacten met werkende vrienden en kennissen. Als werklozen daarentegen berusten of tot standaardverandering gedisponeerd zijn nemen de contacten met werkende vrienden en kennissen meer af dan de contacten met (eveneens) werkloze vrienden en kennissen.

3.³. – geen voorspelling –

stelde daarbij opnieuw, voor het merendeel dezelfde, vragen. Deze procedure herhaalde zich vervolgens bij het derde interview.

Sociale isolatie

Op deze wijze is een volledig overzicht verkregen van de toe- en afname van de contactfrequentie met de interactiepartners¹⁷. Hiervan is vervolgens een driedeling gemaakt: ofwel de contacten nemen in de loop van het jaar in frequentie af (-), ofwel ze blijven gelijk (0), of ze nemen toe (+). Van afname is sprake als de onderzoeker een afname in de opgegeven contactfrequentie constateert óf als de respondent zelf aangeeft dat er van een afname in de contactfrequentie sprake is.

De feitelijke mogelijkheden tot herintreding

De feitelijke mogelijkheden tot terugkeer in het arbeidsproces van werkloze respondenten zijn in een afzonderlijk beoordelingsonderzoek, waarbij directeuren en afdelingschefs van Gewestelijke Arbeidsbureaus als beoordelaar optraden, operationeel gedefinieerd¹⁸.

De door de werkloze gepercipieerde mogelijkheden tot herintreding

Duidelijk is dat de feitelijke, door deskundigen ingeschatte, mogelijkheden tot herintreding niet met de door de betrokkene gepercipieerde mogelijkheden hoeven overeen te stemmen. In de mentale incongruentietheorie wordt, zoals we hiervoor hebben laten zien, expliciet met een mogelijk verschil tussen feitelijke en gepercipieerde mogelijkheden rekening gehouden. Aan de werklozen uit de onderzoeksgroep zijn op elk meetmoment vragen gesteld om aan te geven hoe groot zij voor zichzelf de kans achtten binnen een bepaalde tijd weer aan het werk te komen.

Het beroepsniveau van de werkloze voor het moment van ontslag

Aan elke respondent zijn uitvoerige vragen gesteld over het laatste beroep en de laatste functie. Deze zijn vervolgens met behulp van de ITS-beroepenclassificatie ingedeeld in zes categorieën naar beroepsniveau.

De werk/werkloosheidsstatus van vrienden en kennissen

Naar aanleiding van de antwoorden van de respondent op vragen over de arbeidsstatus van zijn vrienden en kennissen is elk van de interactiepartners ingedeeld in één van de volgende twee categorieën: ofwel de genoemde vriend verricht op het interviewmoment betaalde beroepsarbeid, of niet¹⁹. In de laatste categorie zijn zowel werklozen als arbeidsongeschikten, gepensioneerden en anderszins niet-werkenden samengenomen.

Het beroepsniveau van vrienden en kennissen

Analoog aan de operationalisering van het beroepsniveau van de respondent is het beroepsniveau van vrienden en kennissen operationeel gedefinieerd. Daarbij is steeds gekeken naar het huidige (respectievelijk laatste) beroep.

De dispositie van de werkloze tot sollicitatie/zoekgedrag

De dispositie van de respondent tot sollicitatie en zoekgedrag is bepaald op grond van twee operationeel gedefinieerde mentale kenmerken. In de eerste plaats is

gekeken naar de mate waarin, beschouwd over de drie meetmomenten, de werkstandaard wordt onderschreven. Deze primaire standaard is operationeel gedefinieerd met behulp van drie verschillende indicatoren²⁰.

In de tweede plaats is gekeken hoe door de werklozen, op elk van de drie meetmomenten, de mogelijkheden tot herintreding werden gepercipieerd. Zolang in de loop van het jaar de werkstandaard door de respondent onderschreven wordt en zolang hij daarbij de mogelijkheden tot herintreding niet als ongunstig percipieert, wordt aangenomen²¹ dat de respondent tot sollicitatie en zoekgedrag gedisponeerd is.

De dispositie tot wensdenken of cognitieve trucage

Ook de dispositie van de respondent tot wensdenken of cognitieve trucage is bepaald op grond van de voornoemde operationeel gedefinieerde mentale kenmerken. De kans op gedisponeerdheid tot cognitieve trucage wordt geacht groter te zijn naarmate, bij overigens gelijk(blijvend) dominante werkstandaard, de mogelijkheden tot herintreding als ongunstiger gepercipieerd worden.

Berusting of de dispositie tot standaardverandering

Naarmate, bij beschouwing van de drie meetmomenten, de afname van de mate waarin de werkstandaard onderschreven wordt groter is en de mogelijkheden tot herintreding tegelijkertijd als ongunstiger gepercipieerd worden, wordt de kans op 'berusting' groter geacht.

De gepercipieerde similariteit of standaardovereenstemming

De gepercipieerde similariteit is gemeten met behulp van de reacties op een zevenpunts-continuüm, waarop de respondent eerst de mate waarin hij de werkstandaard onderschrijft kan aangeven, en vervolgens, op hetzelfde continuüm, de door hem waargenomen of gepercipieerde werkstandaard van de verschillende interactiepartners. Naar aanleiding van deze reacties worden, per contact, drie categorieën onderscheiden: de standaard van de vriend wordt als 'minder dominant' gepercipieerd (-), als 'gelijk' (0), of als 'dominanter' (+).

De standaard ten opzichte van conform denken en handelen

De standaard ten opzichte van conform denken en handelen is operationeel gedefinieerd met behulp van het antwoord op de vraag hoeveel waarde de respondent hecht aan de mening of aan het oordeel van de interactiepartner met betrekking tot zaken als werk en werkloosheid. De antwoorden van de respondenten zijn samengenomen tot twee categorieën: 'veel waarde' (+) en 'niet zoveel/weinig/geen waarde' (-).

Voor een meer gedetailleerd overzicht van de operationele definities verwijzen we naar: Schmidt, Tazelaar en Wippler (1982).

6. Onderzoeksbevindingen

De uit de twee theorieën afgeleide voorspellingen worden getoetst in de volgorde

zoals in tabel 2 afgebeeld. Op die manier kan een goede vergelijking, in het licht van de onderzoeksresultaten, plaatsvinden.

Van de 244 in het onderzoek betrokken respondenten blijven er 121 gedurende het gehele jaar, vanaf het moment van ontslag, werkloos²². Aangezien elke werkloze meer dan één (maximaal drie) vrienden en kennissen kon opgeven doet zich bij de toetsing van de voorspellingen het probleem voor dat er meer contacten zijn dan werklozen en dat het aantal contacten per werkloze kan verschillen. Dit probleem kan omzeild worden door bij de analyse van elke werkloze slechts één contact te betrekken; bijvoorbeeld het eerstgenoemde contact. Aldus zou een vierkante datamatrix ontstaan met volledige onafhankelijkheid, waarbij de respondenten worden opgevat als onderzoekseenheden. Dit zou echter een aanzienlijke datareductie vooraf betekenen. Het probleem kan ook opgelost worden door de datamatrix eenvoudig te 'kantelen': niet de werkloze respondenten, maar de contacten worden dan gepresenteerd als onderzoekseenheden. Strikt genomen kan er bij de analyse dan niet meer gesproken worden van statistische onafhankelijkheid. De gevolgen hiervan lijken voor onze verdere analyse niet ernstig²³. Wel is het mogelijk dat er theoretisch gezien nog een addertje onder het gras steekt: het mag niet worden uitgesloten dat gevonden verbanden kunnen worden toegeschreven aan een bepaald type werklozen, bijvoorbeeld werkloze mannen met relatief veel contacten, of juist omgekeerd, werklozen met relatief weinig contacten. We kiezen hier voor de oplossing met de gekantelde matrix, waarbij we zullen nagaan of de gevonden verbanden kenmerkend zijn voor alle werklozen uit de onderzoeksgroep. Voorts gaat onze aandacht, bij de toetsing van de voorspellingen, vooral uit naar de langdurige werklozen, naar hen die één jaar na het ontslagmoment nog geen werk gevonden hebben.

Analyse geschiedt met behulp van Fisher, een programma voor de analyse van r^2 -c-tabellen bij kleine steekproeven (zie: Kroonenberg en Verbeek (1981)).

Toetsing van de eerste voorspellingen

Volgens de 'Lenski-voorspelling' (SIT-1¹) trekken werklozen zich terug uit hun sociale relaties met vrienden en kennissen. Bij de beschouwing van de onderzoeksgegevens blijkt dat er inderdaad nogal veel contacten van langdurig werklozen in frequentie afnemen²⁴. Opmerkelijk is echter dat de verandering in contactfrequentie niet alleen optreedt bij mensen die een jaar werkloos blijven, maar ook bij ondervraagden die slechts betrekkelijk kort werkloos geweest zijn (zie: tabel 3). Van de laatste categorie nemen gedurende het jaar na ontslag de contacten eveneens in betrekkelijk grote getale af²⁵ (zie tabel 3).

De verschillen tussen de twee categorieën zijn, bij de gegeven randtotalen, niet significant. Dit is opmerkelijk, want werklozen die betrekkelijk snel weer werk vinden hebben feitelijk, als we afgaan op het oordeel van deskundige beoordelaars, op het moment van ontslag gunstiger arbeidsmarktperspectieven en vol-

Tabel 3 Veranderingen in contactfrequentie in de tijdsperiode van één jaar na het ontslagmoment bij (a) langdurig werklozen, en (b) werklozen die binnen één jaar na het ontslagmoment weer terugkeren in het arbeidsproces. Het aantal contacten van langdurig werklozen bedraagt 144; het aantal van werklozen die werd in het arbeidsproces terugkeren 146 (te zamen 290).

verandering in contact- frequentie:	contacten met vrienden/kennissen van		
	langdurig werklozen (N = 144)	kortdurig werklozen (N = 146)	allen (N = 290)
(+ meer	16%	17%	17%
(0) gelijk	31%	34%	32%
(-) minder	53%	49%	51%
	(100%)	(100%)	(100%)

Kendall's Tau = -0,04 (n.s.)

Tabel 4 Veranderingen in contactfrequentie in de tijdsperiode van één jaar na het ontslagmoment bij langdurig werklozen en werklozen die binnen één jaar na ontslag weer terugkeren in het arbeidsproces, naar de mate waarin hun mogelijkheden tot herintreding als gunstig worden beschouwd (N = 290)

verandering in contact- frequentie:	contacten met vrienden/kennissen van werklozen met	
	ongunstige mogelijkheden (N = 204)	gunstige mogelijkheden (N = 86)
(+) meer	16%	17%
(0) gelijk	33%	31%
(-) minder	51%	51%
	(100%)	(99%)*

Kendall's Tau = -0,01 (n.s.)

* fout door afronding

gens de 'Malewski-voorspelling' (SIT-1²) moet er onder degenen met gunstige mogelijkheden *minder* sprake zijn van sociale isolatie dan onder degenen met ongunstige arbeidsmarktmogelijkheden en niet – zoals wij hier vinden (tabel 4) – evenveel.

In deze tabel zijn de feitelijke, door deskundige ingeschatte mogelijkheden tot herintreding in twee categorieën gepresenteerd: geschatte kans minder dan 50% en geschatte kans 50% of meer. De voorspelling wordt ook verworpen als de

Tabel 5 Veranderingen in contactfrequentie in de tijdsperiode van één jaar na het ontslagmoment bij langdurig werklozen, naar de mate waarin hun mogelijkheden tot herintreding binnen één jaar als gunstig worden beschouwd (N = 144).

verandering in contact- frequentie:	contacten met vrienden/kennissen van langdurig werklozen met ongunstige mogelijkheden (N = 110)	gunstige mogelijkheden (N = 34)
(+) meer	15%	21%
(0) gelijk	30%	32%
(-) minder	55%	47%
	(100%)	(100%)
Kendall's Tau = -0,09 (n.s.)		

toetsing uitsluitend betrokken wordt op langdurig werklozen (tabel 5).

Het verband is nu wel iets meer in de voorspelde richting, maar bij de gegeven randtotalen niet significant²⁶. In het licht van de Lenski/Malewski-voorspellingen zijn deze bevindingen niet bemoedigend; als we ergens sociaal isolement verwacht hadden, dan wel bij langdurig werklozen met relatief ongunstige arbeidsmarktvooruitzichten. Dit is echter niet het geval: de contacten met werklozen die op het ontslagmoment gunstige vooruitzichten hadden en slechts kort werkloos gebleven zijn zijn in dezelfde mate (54%) in frequentie afgenomen.

Tabel 6 Veranderingen in contactfrequentie in de tijdsperiode van één jaar na het ontslagmoment bij langdurig werklozen, naar de mate waarin ze hun mogelijkheden tot herintreding als gunstig percipiëren. (N = 144).

verandering in contact- frequentie:	contacten met vrienden/kennissen van langdurig werklozen met: ongunstig gepercipieerde mogelijkheden (N = 120)	gunstig gepercipieerde mogelijkheden (N = 24)
(+) meer	16%	17%
(0) gelijk	30%	33%
(-) minder	54%	50%
	(100%)	(100%)
Kendall's Tau = -0,03 (n.s.)		

Aangezien Malewski geen duidelijk onderscheid maakt tussen 'feitelijke mogelijkheden' en 'gepercipieerde mogelijkheden' (vergelijk: Malewski (1967), derde en vierde propositie, p. 305-306), toetsen we voor dezelfde groep langdurig werklozen ook nog de zogenaamde 'Malewski-variant' (SIT-1³). Volgens deze voorspelling isoleren werklozen zich meer naarmate zij de mogelijkheden tot herintreding als ongunstiger *percipiëren*, ongeacht hoe die mogelijkheden feitelijk zijn. Uit tabel 6 blijkt dat ook deze voorspelling wordt weerlegd: 54% van de contacten van langdurig werklozen die hun mogelijkheden tot herintreding als ongunstig *percipiëren* neemt in de loop van het jaar dat men werkloos is af, terwijl 50% van de contacten met werklozen die hun mogelijkheden als relatief gunstig *percipiëren* afneemt. Het verschil is opnieuw niet noemenswaard.

De eerste uit de mentale incongruentietheorie afgeleide voorspelling (TMI-1) zegt weinig anders dan dat de contacten van werklozen niet zonder meer afnemen, maar dat er ook andere mogelijkheden zijn ter verkleining van mentale spanning. De voorspelling is in deze, betrekkelijk oninformatieve vorm meer vanwege zijn heuristische betekenis tegenover de eerste uit de statusinconsistentietheorie afgeleide voorspellingen gezet. Onze toetsing richt zich vooral op de tweede en volgende uit de TMI afgeleide voorspellingen.

Toetsing van de tweede voorspellingen

In de tweede uit de statusinconsistentietheorie afgeleide voorspelling (SIT-2) wordt gesteld, dat werklozen zich meer uit hun relaties terugtrekken naarmate het beroepsniveau van hun beroep voor ontslag hoger was. Bij de toetsing van deze voorspelling verdelen we de contacten in tweeën: contacten met werklozen die voor hun ontslag werkzaam waren in een beroep of functie met een relatief laag beroepsprestige (ITS-score 1 of 2) en contacten met werklozen die voorheen een beroep uitoefenden met een hoger beroepsprestige (score 3, 4, 5 en 6).

Uit tabel 7 blijkt dat 53% van de contacten met werklozen met een laatste beroep met een relatief laag beroepsniveau in frequentie afneemt, terwijl 54% van de contacten met werklozen met een beroep met een relatief hoog beroepsniveau in frequentie afneemt. Opnieuw is het verschil niet noemenswaard en wordt een uit de statusinconsistentietheorie afgeleide voorspelling weerlegd.

De tweede uit de mentale incongruentietheorie afgeleide voorspelling zegt dat – als werklozen zich al terugtrekken uit hun sociale relaties – de contacten met werklozen die nog tot sollicitatie en zoekgedrag of tot cognitieve trucage gedisponeerd zijn minder in frequentie afnemen dan de contacten met werklozen die zich al meer bij hun werkloosheid hebben neergelegd en die tot berusting geneigd zijn. In tabel 8 worden de contacten van de twee categorieën langdurig werklozen onderscheiden. We zien daarbij dat 46% van de contacten met werklozen die nog tot solliciteren of tot 'wensdenken' gedisponeerd zijn in frequentie afneemt, terwijl 67% van de contacten met werklozen die al iets meer tot berusting

Tabel 7 Veranderingen in contactfrequentie in de tijdsperiode van één jaar na het ontslagmoment bij langdurig werklozen, naar het beroepsprestigeniveau van het beroep voor ontslag. (N = 144)

verandering in contact- frequentie:	contacten met vrienden/kennissen van langdurig werklozen met een (laatste) beroep/functie met een:	
	relatief laag beroepsniveau (N = 75)	relatief hoog beroepsniveau (N = 69)
(+) meer	24%	7%
(0) gelijk	23%	39%
(-) minder	53%	54%
	(100%)	(100%)
Kendall's Tau = + 0,07 (n.s.)		

Tabel 8 Veranderingen in contactfrequentie in de tijdsperiode van één jaar na het ontslagmoment bij langdurig werklozen, naar de dispositie van de respondent (N = 144).

verandering in contact- frequentie:	contacten met vrienden/kennissen van langdurig werklozen met:	
	dispositie tot sollicitatie en zoekgedrag (N = 92)	dispositie tot berusting/stan- daardverandering (N = 52)
(+ meer	18%	12%
(0) gelijk	36%	21%
(-) minder	46%	67%
	(100%)	(100%)
Kendall's Tau = + 0,19 (p < 0,01)		

gedisponeerd zijn afneemt²⁷ Het verschil is significant op 1%-niveau. De tweede uit de mentale incongruentietheorie afgeleide voorspelling wordt daarmee niet weerlegd.

Toetsing van de derde voorspellingen

Voortbordurend op de tweede uit de mentale incongruentietheorie afgeleide voorspelling wordt in de derde TMI-voorspelling gesteld, dat – als werklozen zich

al uit hun sociale relaties terugtrekken—zij zich vooral terugtrekken uit relaties die voor hun 'mentaal bedreigend' zijn en wel meer naarmate zij zich meer van het oordeel van de interactiepartner zeggen aan te trekken. We hebben uiteengezet dat het antwoord op de vraag welke contacten mentaal bedreigend zijn en welke niet afhangt van de dispositie van de werkloze zelf. Zolang hij nog tot sollicitatie of wensdenken gedisponeerd is zijn de contacten met vrienden en kennissen waarvan de werkstandaard als minder dominant gepercipieerd wordt bedreigend, in ieder geval bedreigender dan de contacten met degenen waarvan de werkstandaard als even dominant of zelfs nog dominanter wordt gezien. Bij de werklozen die wat meer tot berusting geneigd zijn (voor een aantal uit deze groep hoeft terugkeer in het arbeidsproces helemaal niet meer, voor een ander deel wordt die eventuele terugkeer op de lange baan geschoven) moeten contacten met vrienden en kennissen waarvan de werkstandaard kort na het ontslag nog als relatief dominant werd gezien als mentaal bedreigend beschouwd worden. In tabel 9 zijn de contacten eerst in twee categorieën verdeeld: de contacten met mentaal ondersteunende vrienden en kennissen, en de contacten met mentaal bedreigende vrienden en kennissen.

Tabel 9 Veranderingen in contactfrequentie in de tijdsperiode van één jaar na het ontslagmoment bij langdurig werklozen, naar de mate waarin de contacten als mentaal bedreigend worden beschouwd (N = 144).

verandering in contact- frequentie:	contacten met vrienden/kennissen die gekwalificeerd kunnen worden als	
	mentaal ondersteunend (N = 80)	mentaal bedreigend (N = 64)
(+) meer	20%	11%
(0) gelijk	33%	28%
(-) minder	47%	61%
	(100%)	(100%)

Kendall's Tau = + 0,14 (p < 0,05)

Bij uitsplitsing naar de mate waarin men waarde hecht aan het oordeel van de interactiepartners (tabel 10a en 10b) zien we dat de contacten met mentaal bedreigende interactiepartners aan wiens oordeel men veel waarde hecht het meest in frequentie afnemen (62%). De contacten met mentaal ondersteunende vrienden en kennissen aan wiens mening men waarde hecht nemen het minst af (45%). Het verband in tabel 10a is significant; het verband in tabel 10b niet.

Tabel 10 Verandering in contactfrequentie in de tijdsperiode van één jaar na het ontslagmoment bij langdurig werklozen, naar de mate waarin de contacten als mentaal bedreigend worden beschouwd, naar de waarde die men aan het oordeel van de interactiepartners hecht.

(a) verandering in contact- frequentie:	contacten waaraan men veel waarde hecht (N = 95), gekwalificeerd als	
	mentaal ondersteunend (N = 58)	mentaal bedreigend (N = 37)
(+) meer	19%	8%
(0) gelijk	36%	30%
(-) minder	45%	62%
	(100%)	(100%)

Kendall's Tau = + 0,18 (p < 0,05)

(b) verandering in contact- frequentie:	contacten waaraan men weinig of geen waarde hecht (N = 49), gekwalificeerd als	
	mentaal ondersteunend (N = 22)	mentaal bedreigend (N = 27)
(+) meer	23%	15%
(0) gelijk	23%	26%
(-) minder	55%	59%
	(101%)*	(100%)

Kendall's Tau = + 0,07 (n.s.)

* fout door afronding

Ook de derde uit de mentale incongruentietheorie afgeleide voorspelling (TMI-3) wordt niet weerlegd²⁸.

Met een verwijzing naar de derde bijkomende assumptie wordt in de derde uit de statusinconsistentietheorie afgeleide voorspelling (SIT-3²) gesteld, dat de contacten van werklozen met werkende vrienden en kennissen meer afnemen dan de contacten met vrienden en kennissen die (eveneens) niet werken. Uit tabel 11 blijkt dat deze voorspelling weerlegd wordt. Het omgekeerde blijkt het geval te zijn: de contacten van werklozen met vrienden en kennissen die werken nemen juist *minder* af dan de contacten met niet-werkenden. het verband is, bij de gegeven randtotalen, zelfs significant in omgekeerde richting.

In tabel 11 zien we dat 47% van de contacten met werkende vrienden en kennissen in frequentie afneemt. Volgens voorspelling SIT-3³ moet het daarbij zo

Tabel 11 Veranderingen in contactfrequentie in de tijdsperiode van één jaar na het ontslagmoment bij langdurig werklozen, naar de werkstatus van vrienden en kennissen (N = 144).

verandering in contact- frequentie:	contacten met werkende vrienden/kennissen (N = 92)	niet-werkende vrienden/kennissen (N = 52)
(+) meer	21%	8%
(0) gelijk	33%	27%
(-) minder	47%	65%
	(101%)*	(100%)
Kendall's Tau = + (!) 0,19		
* fout door afronding		

zijn, dat contacten met werkenden met een, in vergelijking met het beroepsniveau van het (laatste) beroep van de respondent, hoog beroepsniveau *meer* afnemen dan contacten met werkenden met een relatief laag beroepsniveau. In tabel 12 zijn de contacten met werkenden (92 eenheden) in twee groepen verdeeld: (a) contacten met werkenden waarvan het beroep, vergeleken met het laatste beroep van de langdurig werkloze, van hetzelfde of hoger niveau was, en (b) contacten met werkenden waarvan het beroep, in vergelijking, van lager niveau was.

We zien dat de mate waarin de contacten afnemen niet verschilt: 48% van de contacten met werkenden met een relatief laag beroepsniveau neemt af en 46% van de contacten met werkende vrienden en kennissen met een oorspronkelijk

Tabel 12 Veranderingen in contactfrequentie in de tijdsperiode van één jaar na het ontslagmoment met werkende vrienden en kennissen bij langdurig werklozen, naar het relatieve beroepsniveau van vrienden en kennissen. Het aantal contacten van werkende vrienden en kennissen met langdurig werklozen bedraagt 92.

verandering in contact- frequentie:	contacten met werkende vrienden en kennissen met een relatief laag beroepsniveau (N = 23)	relatief hoog beroepsniveau (N = 69)
(+) meer	17%	22%
(0) gelijk	35%	32%
(-) minder	48%	46%
	(100%)	(100%)
Kendall's Tau = -0,03 (n.s.)		

even hoog of hoger beroepsniveau. Het verschil tussen beide groepen is niet noemenswaard. Daarmee wordt ook de laatste uit de statusinconsistentietheorie afgeleide voorspelling weerlegd.

Tenslotte wordt de laatste uit de mentale incongruentietheorie afgeleide voorspelling getoetst (TMI-3²). Werd met behulp van de derde uit de statusinconsistentietheorie afgeleide voorspelling (SIT-3²) nog voorspeld dat de contacten van werklozen met werkenden meer afnemen dan met niet-werkenden; met behulp van de mentale incongruentietheorie geven we aan wanneer van het omgekeerde sprake is en wanneer het verband inderdaad gaat in de richting van het in SIT-3² gestelde. In TMI-3² wordt gesteld, dat – als werklozen zich al terugtrekken uit hun sociale relaties – ze zich meer terugtrekken uit de contacten met niet-werkende vrienden en kennissen dan uit de contacten met werkende vrienden en kennissen zolang ze nog tot het zoeken van nieuw werk of wensdenken (cognitieve trucage) gedisponeerd zijn. Het zich meer terugtrekken uit contacten met werkenden dan uit contacten met niet-werkenden komt echter minder voor naarmate de werklozen meer tot berusting en standaardverandering gedisponeerd zijn. Volgens voorspelling-TMI-3² isoleren werklozen die zichzelf al als vervroegd gepensioneerd beschouwen het meest van *werkende* interactiepartners.

Conform de verwachting nemen de contacten van werklozen die gedisponeerd zijn tot het zoeken naar werk of wensdenken met werkende vrienden en kennissen het minst af: 39%. De contacten van werklozen met dezelfde kenmerken met

Tabel 13 Veranderingen in contactfrequentie in de tijdsperiode van één jaar na het ontslagmoment bij langdurig werklozen, naar de werkstatus van vrienden en kennissen, uitgesplitst voor (a) werklozen met een dispositie tot het zoeken naar nieuw werk (sollicitatie/zoekgedrag) of tot wensdenken (cognitieve trucage), en (b) werklozen met een dispositie tot berusting (standaardverandering); N = 92 + 52 = 144.

(a) langdurig werklozen met een dispositie tot sollicitatie/zoekgedrag		
verandering in contact-frequentie:	contacten met werkende vrienden/kennissen (N = 62)	niet-werkende vrienden/kennissen (N = 30)
(+) meer	23%	10%
(0) gelijk	39%	30%
(-) minder	39%	60%
	(101%)*	(100%)
Kendall's Tau = + 0,20 (p < 0,05)		* fout door afronding

(b) langdurig werklozen met een dispositie tot berusting/standaardverandering		
verandering in contact- frequentie:	contacten met werkende vrienden/kennissen (N = 30)	niet-werkende vrienden/kennissen (N = 22)
(+ meer	17%	5%
(0) gelijk	20%	23%
(-) minder	63%	73%
	(100%)	(101%)*
Kendall's Tau = + 0,12 (n.s.)		* fout door afronding

niet-werkende vrienden en kennissen nemen meer af: 60%. De contacten met werklozen waarvan gezegd is dat ze gedisponeerd zijn tot berusting (sommigen van het 'berusten' feitelijk al: 'Beschouw mij nu maar als vervroegd gepensioneerd', anderen zijn nog niet zover, maar hebben hun aspiraties op een laag pitje gezet: 'Ik wil nog wel terug in het arbeidsproces, maar dat hoeft nou ook weer niet per se op korte termijn te gebeuren') vertonen een iets ander beeld. Zij nemen, zoals we ook al in tabel 8 hebben laten zien, in betrekkelijk sterke mate af, maar daar geldt niet dat ze met niet-werkende vrienden meer afnemen dan met werkende vrienden, zoals dat bij tot werken gedisponeerde werklozen wél het geval was. Overigens moet opgemerkt worden dat het verschil tussen de beide Tau-waarden niet significant is. De toetsingsuitslag maakt bovendien duidelijk dat er (nog) geen sprake van is dat de contacten met werkende vrienden meer afnemen dan de contacten met niet-werkende vrienden (tabel 13a en b).

7. Conclusie

Van sociale isolatie, in de zin dat werklozen zich terugtrekken uit hun sociale relaties met leden van de (nog wel) beroepsarbeid verrichtende bevolking en, hetzij te zamen met andere werklozen, hetzij geheel alleen, in sociaal isolement verzeild raken, is in ons longitudinaal onderzoek onder gehuwde mannen in de leeftijd tussen veertig en vijfenvijftig jaar (N = 244) eigenlijk geen sprake. Wellicht moeten we zeggen *nog* geen sprake, want we hebben de ontwikkelingen in de sociale relaties met vrienden en kennissen gedurende één jaar, vanaf het moment van ontslag, gevolgd. Wat er met de contacten van langdurig werklozen daarna gebeurt weten we uit dit onderzoek niet. We sluiten niet uit dat er uiteindelijk bij zeer langdurig werklozen, wel sprake is van sociaal isolement.

Met behulp van de mentale incongruentietheorie, een cognitief-motivationele evenwichtstheorie, kan zo'n ontwikkeling voor een beperkte groep langdurig werklozen die berusten en uiteindelijk geen aspiraties meer hebben om in het arbeidsproces terug te keren zelfs aardig voorspeld worden. Binnen één jaar na ontslag zien we echter bij de meeste werklozen een andere ontwikkeling in hun sociale relaties: zolang ze nog gedisponeerd zijn tot terugkeer in het arbeidsproces is het aantal in frequentie teruglopende contacten met vrienden en kennissen nog betrekkelijk gering, en – als de contacten al in frequentie afnemen – zijn het meestal het contacten met *niet-werkende* leden van de samenleving. De verklaring voor dit verschijnsel kan afgeleid worden uit de mentale incongruentietheorie (TMI): werklozen trekken zich vooral terug uit contacten met vrienden en kennissen die ze als *mentaal bedreigend* beschouwen. Wat mentaal bedreigend is hangt daarbij af van de dispositie van de werkloze zelf. Als hij nog tot werken gedisponeerd is (hier: zolang hij nog een dominante werkstandaard heeft en een redelijk gunstige perceptie van de mogelijkheden tot herintreding) zijn mensen in zijn omgeving waarvan hij meent dat ze een weinig dominante werkstandaard bezitten 'mentaal bedreigend'. Hij vermijdt dergelijke contacten en wel meer naarmate hij aan het oordeel van deze interactiepartners meer waarde hecht. Daarentegen is er voor hem veel minder aanleiding om zich terug te trekken uit contacten met mensen waarvan hij meent dat ze, net als hij, een dominante werkstandaard bezitten. Die zijn voor hem alleen maar mentaal ondersteunend, vooral als hij ook nog veel waarde hecht aan hun oordeel. Dit effect zien we niet bij werklozen die tot berusting geneigd zijn en zichzelf al als vervroegd gepensioneerd beschouwen. De verklaring hiervoor is, dat daarvoor andere sociale contacten als mentaal bedreigend moeten worden beschouwd. Bij hen is het uiteindelijk niet uit te sluiten dat ze zich meer gaan terugtrekken uit contacten met werkende vrienden en kennissen dan uit contacten met (eveneens) niet-werkende vrienden en kennissen, al blijkt daar in ons onderzoek, binnen één jaar na het ontslagmoment, nog weinig van.

We hebben in dit onderzoek gekozen voor een 'omwegstrategie' (zie ook: Tazelaar (1980), p. 228-230); dat wil zeggen, voor een onderzoeksstrategie die enigszins afwijkt van het bij sociologisch onderzoek gangbare. In plaats van een reeks sociaal-structurele en attitudevariabelen, die in eerder onderzoek, of om andere redenen, belangrijk bleken te zijn, na analyse op hun statistisch verband met de afhankelijke variabele (vermindering sociaal contact) te onderzoeken en de verkregen resultaten achteraf theoretisch te interpreteren, hebben we een betrekkelijk lange en moeizame theoretische omweg gekozen *voorafgaand* aan onze analyses. Is deze omweg de moeite waard geweest? We menen van wel. Na beschouwing van de problemspecifieke onderzoeksliteratuur hebben we gezocht naar meer algemene theoretische achtergrondkennis over terugtrekkingsgedrag en sociaal isolement. Uit twee evenwichtstheorieën, de sociaal-structurele

statusinconsistentietheorie (SIT) en de cognitief-motivationale incongruentietheorie (TMI) hebben we systematisch voorspellingen afgeleid. Daarnaast hebben we de bijkomende assumpties geëxpliciteerd en de onderzoeksdoelgroep zo gekozen dat deze assumpties zo min mogelijk gewaagd genoemd konden worden. Wat is uiteindelijk de opbrengst van deze strategie geweest?

Naast de pluspunten die de door ons gekozen strategie van een theoretische omweg voor onderzoek naar het sociaal isolement van werklozen heeft opgeleverd, heeft deze strategie ook zijdelings nog iets opgeleverd.

Duidelijk is geworden dat het, zoals ook al eerder door Wippler (1980) opgemerkt, gewenst is, gezien de vele anomalieën, de oorspronkelijke sociaal-structurele (Lenski/Malewski-versie) statusinconsistentietheorie te modificeren en aan te vullen met behulp van hypothesen die uit een algemenere en 'diepere' cognitief-motivationale gedragsdispositietheorie zijn afgeleid. Uit de hier gerapporteerde analyses blijkt dat de mentale incongruentietheorie voor dat doel geschikt geacht mag worden.

Noten

1. De auteurs zijn beiden werkzaam in de Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie, sub-faculteit der Sociaal-Culturele Wetenschappen, Rijksuniversiteit te Utrecht. Correspondentieadres: Heidelberglaan 2, Postbus 80108, 350 TC Utrecht. We danken Harry Ganzeboom, Henk van Goor, Paul de Graaf, Silke Schmidt, Jeroen Weesie en Reinhard Wippler voor hun kritisch commentaar en Albert Verbeek voor zijn waardevolle statistische adviezen.

2. Het citaat is afkomstig uit de bundel van P. W. Klein en C. J. Borger (1979), pag. 204, en is op kleine verschillen na overeenkomstig de tekst op pag. 222 uit de Rooy's *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940, Landelijk en Amsterdams beleid* (1978), Van Genep BV, Amsterdam.

3. Vergelijk: Wippler (1980), pag. 2.

4. Wippler (1980), pag. 3 en 14.

5. Hieruit mag niet worden afgeleid dat het hier een principiële keuze voor de tweede strategie betreft. In dit verband merken we op dat de eerstgenoemde auteur, in het kader van het door de Deutsche Forschungsgemeinschaft gesubsidieerde 'Verbundsprojekt Vergleichende Theorientestung', betrokken is bij een poging de interne moeilijkheden van de statusinconsistentietheorie uit de weg te ruimen (eerstgenoemde strategie!) door middel van een systematische vergelijking van de verschillende versies van de theorie (vergelijk o.a.: Wuggenig (1983)).

6. Erg precies zijn Malewski's derde en vierde propositie, over wanneer statusinconsistente personen geneigd zijn tot mobiliteit (verhoging van de lagere statusfactoren) en wanneer tot sociale isolatie, niet geformuleerd. In zijn vierde propositie over sociale isolatie voert hij als extra conditie de *feitelijke* mogelijkheden in: '... If an individual shows several incongruent statusfactors, some of which are evaluated as much lower than others, and when this individual cannot raise the lower factors, he will show a tendency to avoid those people who react to them' (p. 306). De derde propositie, over mobiliteitsstreven, luidt aldus: 'If an individual shows several incongruent statusfactors, some of which are evaluated as much lower factors, he will tend to raise such factors which are evaluated as lower' (p. 305). De

letterlijke tekst doet vermoeden dat het niet om de feitelijke mogelijkheden tot verhoging van de lage statusfactoren gaat, dus om de restrictiviteit van de handelingssituatie, maar om een mentaal (cognitief) element.

7. Deze beperking hangt samen met de functies die de twee hier genoemde theorieën ten opzichte van het verklaringsprobleem van het (hoofd-) onderzoek vervullen (Zie: Wippler (1980), p. 24).

8. Bedoeld wordt hier: statusinconsistentie van hetzelfde type, te weten, Opleiding-Hoog, Beroepsprestige-Laaq, en Inkomen-Laaq.

9. Wippler (1980), pag. 25.

10. Met behulp van de mentale incongruentietheorie kan worden aangegeven wanneer wisseling van interactiegroep en sociaal isolement optreedt, en wanneer verandering van de secundaire standaard en verandering van de similariteitscognitie door middel van cognitieve trucage. De meest eenvoudige procedure is daarbij wisseling van primair domein: in plaats van 'werkloosheid' beschouwen we tijdelijk 'sociaal contact' als primair gebied van de werkelijkheid. De drie reductiewijzen (aanpassing van de cognitie in de richting van de standaard door middel van gedragsverandering, aanpassing van de cognitie in de richting van de standaard door middel van cognitieve trucage, en aanpassing van de standaard in de richting van de cognitie) worden dan geduid op grond van de dan geldende aansluitende en verbindende (secundaire) domeinen. Omdat ons onderzoek hierop niet volledig is toegesneden gaan we hierop nu niet verder in.

11. Het betreft het ZWO-project 'Mentale incongruentie en statusinconsistentie; een longitudinaal onderzoek naar de gevolgen van werkloosheid' (nr. 50-122). (aanvrager: R. Wippler/onderzoeker: F. Tazelaar). Het project maakt tevens deel uit van het eerder gememoreerde, door de Deutsche Forschungsgemeinschaft gesubsidieerde 'Verbundprojekt Vergleichende Theorientestung'. In dit Duits-Nederlands samenwerkingsproject worden op systematische wijze (verschillende versies van) de statusinconsistentietheorie, de mentale incongruentietheorie en de nutstheorie probleemspecifiek uitgewerkt, vergeleken en getoetst. Deelnemers zijn: Universiteit Hamburg (K.-D. Opp en S. Schmidt), Universiteit Hannover (U. Wuggenigen en U. Engel), Universiteit Münster (Chr. Tarnai), Universiteit Bielefeld (E. Lange), Universiteit Nürnberg/Erlangen (H. Kreutz) en Universiteit Utrecht (R. Wippler en F. Tazelaar).

12. We zijn van mening dat statusinconsistentie van het type Opl-Hoog, Ber-Laaq en Ink-Laaq onder ouderen meer voorkomt dan onder jongeren.

13. Een niet onaanzienlijk deel van de tegenstrijdigheid in de onderzoeksbevindingen op het gebied van de gevolgen van werkloosheid kan ons inziens worden 'verklaard' met een verwijzing naar de gekozen onderzoekopzet. Veruit de meeste werkloosheidsonderzoeken dragen een survey-achtig karakter waarbij niet alleen ongelijksoortige inactieven zijn ondervraagd, maar waarbij vooral ook weinig rekening is gehouden met de tijdsduur dat mensen werkloos zijn. Op basis van dergelijk onderzoek wordt merkwaardigerwijs en meestal ten onrechte nogal eens de conclusie getrokken dat *de* (!) werkloze, vanaf het moment dat hij zonder werk komt, verschillende stadia doorloopt. Zo'n 'resultaat' versluiert doorgaans de vraag waarom het in dit soort onderzoek gaat: hoe is te verklaren dat sommige werklozen op ontslag en de daarop volgende werkloosheid *anders* reageren dan andere?

14. Werkloze respondenten zijn steeds rechtstreeks benaderd nadat contact was gelegd met directies, ondernemingsraden of vakbonden, direct na de sluiting van het bedrijf. Het betreft vijf sluitingen van middelgrote en grote bedrijven: drie in Overijssel, één in Gelderland en één in Noord-Brabant.

15. Selectie van werkloze respondenten via de Gewestelijke Arbeidsbureaus en opname

in de doelgroep van het longitudinale onderzoek vereiste steeds toestemming van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, van de betrokken districtinspecteurs en van de betrokken directeurs van Gewestelijke Arbeidsbureaus. Inschrijvers en bemiddelaars verrichtten de voorselectie van mogelijke respondenten op basis van doelgroepkenmerken (leeftijd, burgerlijke staat, laatste werkkring), waarna deze potentiële respondenten een brief ontvingen van de directeur van het arbeidsbureau met de vraag medewerking te verlenen aan het onderzoek. In het onderzoek zijn betrokken de Gewestelijke Arbeidsbureaus Den Haag (Zoetermeer), Gouda, Gorichem, Tiel, IJsselstein, Utrecht, Zeist, Amersfoort, Barneveld, Ede, Apeldoorn, Veenendaal en Nijmegen.

16. Voor een meer gedetailleerd overzicht verwijzen we naar het vierde tussenrapport ten behoeve van ZWO: Tazelaar & Wippler (1982) *Mentale incongruentie en statusinconsistentie*; *Stand van onderzoek April 1982*. Deze interne publikatie kan bij de auteurs worden opgevraagd.

17. Aan alle respondenten is gevraagd aan te geven of zij de opgegeven vrienden en kennissen 'van het werk' kenden. Deze 'vrienden-van-het-werk' zijn vervolgens vooraf uit het bestand verwijderd. Bij dergelijke interactiepartners ligt het immers te zeer voor de hand dat het contact in frequentie afneemt.

18. Zie voor details: Sprengers & Tazelaar (1983) *De kansen op de arbeidsmarkt van oudere werkloze mannen; resultaten van een beoordelingsonderzoek met deskundige beoordelaars*, een interne publikatie van de Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie te Utrecht (opvraagbaar bij de auteurs).

19. Vrienden en kennissen waarvan op het interviewmoment de arbeidsstatus niet duidelijk is (bijvoorbeeld interactiepartners die werken, maar zeer kort geleden werkloos geweest zijn) zijn op theoretische gronden (zie: tabel 1) uit het bestand verwijderd.

20. Zie voor details: Tazelaar en Sprengers (1984) *Mentale incongruentie en statusinconsistentie: operationele definities*. Ook dit interne rapport kan worden opgevraagd bij de auteurs.

21. In de mentale incongruentietheorie spelen, bij de bepaling van de dispositie, behalve de (dominantie van de) primaire standaard en de (centraliteit van de) primaire cognitie en de aansluitende cognitie van mogelijkheden tot gedragsverandering, ook secundaire standaards, cognities en verbindende hulp-cognities een rol van betekenis. Uit spaarzaamheids-overwegingen zijn deze secundaire mentale elementen hier buiten beschouwing gelaten; zij worden wel in de eindrapportage van het hoofdonderzoek betrokken.

22. Achtentachtig van de 244 ondervraagden hebben op het tweede meetmoment, ongeveer vijf maanden na het ontslagmoment, weer werk gevonden. Van deze 88 worden er vervolgens binnen korte tijd weer 7 werkloos. Uiteindelijk vinden tussen het tweede en het derde meetmoment nog weer eens 35 ondervraagden werk.

23. Het aantal onafhankelijke waarnemingen is ook bij deze werkwijze nog aanzienlijk.

24. Vanzelfsprekend ligt hier een vergelijking met de ontwikkeling in de sociale relaties met werkende leeftijdgenoten voor de hand. De gegevens hiertoe ontbreken echter in ons onderzoek. Overigens merken we op dat het hier gevonden resultaat overeenstemt met hetgeen door Van Büchem (1975, pag. 96, 105) in een secundaire analyse van gegevens uit een onderzoek onder werklozen is gevonden met betrekking tot meer formele sociale participatie: een vrijwel gelijke reactie bij continu-werklozen en heringetredenen. Tussen beide categorieën enerzijds en continu-werkenden anderzijds vindt Van Büchem wél een verschil. Laatstgenoemden participeren meer.

25. De uitkomsten hangen niet af van het aantal contacten dat door de respondenten is opgegeven. Bovendien zijn de bevindingen gelijkkluidend als in plaats van met een gekantelde rechthoekige matrix gewerkt wordt met een ongekantelde vierkante matrix, waarbij

alleen de eerstgenoemde contacten (één per respondent) in de analyse betrokken worden.

26. Er zijn evenmin significante verschillen als alleen de extreme categorieën ('zeer ongunstig' en 'zeer gunstig') worden beschouwd.

27. We merken op dat er wel sprake is van enig verschil in de toename van de contactfrequentie tussen beide categorieën.

28. De toevoeging 'en wel meer naarmate men zich meer aan het oordeel van vrienden en kennissen gelegen laat liggen (tabel 2: TMI-3) doorstaat strikt genomen de beproeving niet: het verschil tussen beide Tau-waarden is niet significant.

Literatuur

- Aiken, M., L. A. Ferman & H. L. Sheppard, *Economic Failure, Alienation and Extremism*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1968.
- Bakke, E. W., The Cycle of Adjustment to Unemployment, in: Bell, N. W. & E. F. Vogel (Eds.), *A Modern Introduction to the Family*, New York, Free Press of Glencoe, 1960, p. 112-125.
- Büchem, A. L. J. van, Effecten van het voortduren der werkloosheid, een secundaire analyse van gegevens uit een onderzoek onder werklozen, Tilburg, IVA, 1975.
- Geschwender, J. A., Continuities in Theories of Status Consistency and Cognitive Dissonance, *Social Forces*, 46 (1967), p. 160-171.
- Goffman, I. W., Status Consistency and Preference for Change in Power Distribution, *American Sociological Review*, 22 (1957), p. 275-281.
- Hamaker, H. G., Het Arbeidsmarktgedrag van Werklozen, *Mens en Onderneming*, 26 (1972), p. 295-308.
- Homans, G. C., *Social Behaviour*, London, Harcourt, Brace & World, Inc., 1961.
- Homans, G. C., *Sentiments and Activities: Essays in Social Science*, New York, Free Press of Glencoe, 1962.
- Houben, P. P. J., Ervaringen en Oriëntaties van Werklozen, *Mens en Onderneming*, 26, (1972), p. 284-294.
- Hughes, E. C., Dilemma and Contradictions of Status, *American Journal of Sociology*, 50 (1945), p. 353-359.
- Jackson, E. F., Status Consistency and Symptoms of Stress, *American Sociological Review*, 27 (1967), p. 469-480.
- Kimberley, J. C., Inconsistency Among Components of Stratification and Cognitive Consistency and Reward-Cost Processes, in: Hamblin, R. L. & J. H. Kunkel (Eds.), *Behavioural Theory in Sociology*, New York, New Brunswick, 1977, p. 385-407.
- Körner, W., *Kognitieve Structuren und Soziales Verhalten. Psychologische und Soziologische Implikationen der Balancetheorie*, (Diss.), Hamburg 1976.
- Kroonenberg, P. M. & A. Verbeek, Fisher, een Programma voor de Analyse van r*c tabellen bij Kleine Steekproeven, *Kwantitatieve Methoden*, 2 (1981), p. 66-86.
- Lenski, G. E. Social Participation and Status Crystallization, *American Sociological Review*, 21 (1956), p. 458-464.
- Lenski, G. E., Comment on Mitchell's 'Methodological Notes', *Public Opinion Quarterly*, 28 (1964), p. 326-330.
- Lenski, G. E., *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*, New York, McGraw-Hill, 1966.
- Lenski, G. E., Status Inconsistency and the Vote: A Four Nation Test, *American Sociological Review*, 32 (1967), p. 298-301.

- Malewski, A., The Degree of Status Incongruence and its Effects, in: Bendix, R. & S. M. Lipset (Eds.), *Class, Status and Power*, New York, The Free Press, 1966, p. 303-308.
- Malewski, A., *Verhalten und Interaktion*, Tübingen 1967.
- Mitchell, R. E., Methodological Notes on a Theory of Status Crystallization, *Public Opinion Quarterly*, 28 (1964), p. 315-325.
- Rooy, P. de, Het Isolement der Werklozen, in: Klein, P. W. & G. J. Borger (red.), *De jaren Dertig: Aspecten van Crisis en Werkloosheid*, Amsterdam, Meulenhof Educatief, 1979, p. 197-205.
- Sampson, E. E., Status Congruence and Cognitive Consistency, *Sociometry*, 26 (1963), p. 146-162.
- Sampson, E. E., Studies of Status Congruence, in: Berkowitz, L. (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, vol. 4, New York 1969, p. 225-270.
- Schmidt, S., F. Tazelaar & R. Wippler, Anwendung der Theorie Mentaler Inkongruenzen und der Statusinkonsistenztheorie in einer Untersuchung über Arbeitslosigkeit, Hamburg/Utrecht 1982 (Bericht des DFG-Forschungsverbunds).
- Sorokin, P., *Social and Cultural Mobility*, New York 1959 (1927).
- Tazelaar, F., *Mentale Incongruenties – Sociale Restricties – Gedrag*, Utrecht 1980 (Diss.).
- Tazelaar, F., Van een klassieke Attitude-Gedragshypothese naar een Algemeen Gedragstheoretisch Model, in: Lindenberg, A. & F. N. Stokman (red.), *Modellen in de Sociologie*, Deventer, van Loghum Slaterus, 1983, p. 112-138.
- Tazelaar, F. & R. Wippler, Die Theorie Mentaler Inkongruenzen und ihre Anwendung in der Empirischen Sozialforschung, *Angewandte Sozialforschung*, 10 (1982), p. 237-275.
- Thraum, M. L., Zur Psychologie und Psychopathologie der Arbeitslosigkeit, *Zeitschrift für psychische Hygiene*, 7 (1934), p. 40-51.
- Tinbergen, J., De Jaren Dertigen Tachtig Vergeleken, *Intermediair*, 19 (1983), 21, p. 21-23.
- Wacker, A., *Arbeitslosigkeit. Soziale und Psychische Voraussetzungen und Folgen*, Frankfurt am Main/Köln, Europäische Verlagsanstalt, 1976.
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972 (1921).
- Wippler, R., Mentale Incongruenties, Statusinconsistentie en Gevolgen van Werkloosheid, Paper voor het symposium 'Verklarende Sociologie en Grote Maatschappijproblemen' op 6 juni 1980 in het Jaarbeursgebouw te Utrecht, Utrecht, 1980 p. 1-40.
- Wuggenig, U., Folgen von Statusinkonsistenz: Eine Dokumentation von Hypothesen Verschiedener Statusinkonsistenztheorien, Hannover 1983 (Bericht des DFG-Forschungsverbundes).
- Zawadski, B. & P. Lazarsfeld, The Psychological Consequences of Unemployment, *Journal of Social Psychology*, 6 (1935), p. 224-251.